

Prof. dr Nenad Suzić¹
Filozofski fakultet
Banja Luka

STRAH OD BUDUĆNOSTI I FUTUROLOŠKE ORIJENTACIJE STUDENATA

Rezime

U ovom istraživanju autor polazi od dvije hipoteze: da ubrzane promjene i savremena stvarnost donose strah od budućnosti na koji nisu imuni ni studenti i da među studentima možemo prepoznati različite vrijednosne orijentacije u odnosu na prošlost, sadašnjost i budućnost. Na uzorku od 189 studenata pedagoškog usmjerenja pokazalo se da preko 80% njih iskazuje određenu dozu ovog straha, a faktorska analiza je pokazala da taj strah latentno generišu tri komponente: razmišljanje o budućnosti, globalni procesi i preuzimanje odgovornosti za vlastite dugoročne ciljeve. Između tri orijentacije studenti su najviše okrenuti ka sadašnjosti, potom ka budućnosti, jedan broj ih je kombinovano opredijeljen, a samo jedan student je imao nedvojbenu opredijeljenost za prošlost. Regresiona analiza pokazala je da orijentacija na sadašnjost najviše predodređuje uspjeh na studiju, odnosno akademsko postignuće. Pored novih saznanja o strahu od budućnosti i futurističkim orijentacijama studenata, ovaj rad nudi niz problema za nova istraživanja, a posebna vrijednost mu je što donosi dva nova instrumenta baždarena u strogim metodološkim okvirima.

Ključne riječi: strah od budućnosti, futurističke orijentacije, akademsko postignuće, promjene

¹ Nenad Suzic is a professor at the Faculty of Philosophy in Banja Luka. He teaches Pedagogy and Sociology of Education. Correspondence concerning this article should be addressed to Nenad Suzić, University of Banja Luka, Ul. Vojvode P. Bojovića 1a, BiH; Telephone number: 00387 65 538 500; E-mail address: nenad_szc@yahoo.com.

STRAH OD BUDUĆNOSTI I FUTUROLOŠKE ORIJENTACIJE STUDENATA

Budućnost nije dar, ona je postignuće.
Hari Lauder (Lowder, H.)

Svako je gospodar svoje sudbine

Narodnu izreku „Svako je gospodar svoje sreće“, u novije vrijeme nauka nedvosmisleno potvrđuje. Radove koji argumentovano potvrđuju ovu tezu mogli bismo svrstati u jednu teoriju koju ću ovdje skraćeno nazvati SGSS-teorijom (Svako je gospodar svoje sudbine). Suština tog učenja je u tezi da nauka nesporno dokazuje da se živa bića tokom istorije usavršavaju te da je čovjek, za razliku od drugih živih bića, svjestan svoga usavršavanja i da tom sviješću može kreirati budućnost, može kreirati svoj progres (Hancock, 2009; Holland, 1992; Klein, 2007; Stewart, 2000; Toffler, 1970, 1981). Holand (1992) zastupa tezu da čovjek posjeduje potencijal za predviđanje, a da mu taj potencijal omogućuje planiranje budućnosti. Ovu tezu kasnije razrađuje Džon Stjuart i obrazlaže tri nivoa oblikovanja budućnosti: 1) linerano modelovanje, 2) sistemsko modelovanje i 3) evoluciono modelovanje. „Treći nivo, evoluciono modelovanje, omogućuje modelovanje ekstremno kompleksnih sistema na širokoj skali vremena i prostora. Partikularno, on omogućuje modelovanje na velikoj skali evolucionih procesa kojim oblikujemo sebe i može determinisati evolucionu uspjeh čovječanstva u budućnosti“ (Stewart, 2000, str. 94). Planiranje podrazumijeva selekciju ciljeva koji su ostvarivi a koji mogu zadovoljiti naše potrebe i vrijednosti (Klein, 2007). Posebno je zanimljiva teza Pitera Henkoka, koji smatra da se ljudi i mašine evoluciono približavaju i da će doći do spoja prirodne i vještačke inteligencije (Hancock, 2009). U ovom radu ne namjeravam ići tako daleko u budućnost. Ovo istraživanje je posvećeno tome kako studenti doživljavaju budućnost. Dva pitanja su posebno zanimljiva: Da li studenti više preferišu prošlost, sadašnjost ili budućnost? i Da li postoji strah od budućnosti i, ako postoji, u čemu se on sastoji?

Prije prikaza rezultata istraživanja i odgovora koje sam dobio istraživačkim nalazima, potrebno je razmotriti aktuelnost problema istraživanja. Pojavom industrijskog društva čovjek je prvi put u svojoj istoriji mogao da se osloni na svojih deset prstiju, na svoje „forces propres“, odnosno sposobnosti; mogao je da napusti zemlju, ratarstvo ili stočarstvo i da živi od rada u fabrici ili firmi. Nagli porast industrije donio je milione radnih mjesta tako da je ogroman dio čovječanstva mogao da živi u gradovima, da živi od svoga rada. U drugoj polovini dvadesetog vijeka stigla je sofisticirana tehnologija, stigle su „pametne“ mašine koje zamjenjuju čovjeka na ogromnom broju radnih mjesta. Kako se približavao kraj dvadesetog vijeka, tako je rastao broj nezaposlenih jer su programirane mašine, softverska tehnologija i računari oduzeli čovjeku milione radnih mjesta. Pojavom Interneta na samom kraju prošlog vijeka, te razvojem novih tehnologija, desilo se da ogroman broj ljudi, desetine hiljada visoko obrazovanih stručnjaka, luta ulicama Njujorka, Moskve i drugih megalopolisa bez šanse da nađu zaposlenje, piše Kristofer Laš, profesor sa Ročester univerziteta u SAD (Лаш, 1996). Živimo u vrijeme kraja industrijskog i početka postindustrijskog društva, kako bi ga nazvao Herman Kan (Kahn, 1976), ili superindustrijskog društva, kako ga nazivao Alvin Tofler (Toffler, 1970, 1981). Mnogi ljudi nisu spremni za vrijeme koje je stiglo, za postindustrijsko društvo koje munjevito donosi promjene koje ljudi ne mogu stići, koje ih plaše. U tim okolnostima bilo je logično zapitati se kako naši studenti doživljavaju ove promjene, da li ih se plaše i koliko uopšte razmišljaju o budućnosti.

Strah od promjena

Pored ubrzanih promjena koje stižu sa globalnog nivoa, ljude na Balkanu muči još jedan krupan proces promjena sa kojima žive svakodnevno – radi se o tranziciji. Promjena sistema vlasništva stvorila je na Balkanu mnoge nedoumice, konflikte i frustracije. Glavninu kapitala i vlasništvo nad firmama nisu prigrabili najpametniji, nego najmanje odgovorni i manje oprezni, što je bio slučaj i u SAD svojevremeno (Servan-Schrieber, 1968), a to je donijelo frustraciju inteligenciji, posebno studentima koji ne vide perspektivu i smisao učenja i napornog školovanja. Firme u kojima su radile hiljade ljudi danas ne rade ili su modernizovane tako da uz pomoć tehnologije isti posao obavljaju mašine uz pomoć stotinjak zaposlenih. To su uslovi u kojima se školuju mladi u Bosni i Hercegovini. Uče i naporno spremaju ispite znajući da nakon diplomiranja od deset diplomiranih studeana, osam neće moći naći posao.

Zasnivanje radnog odnosa ne rješava samo egzistencijalno pitanje mladog čovjeka, radi se i o uključenosti u društvenu podjelu rada, u društveni život, ova uključenost ima izuzetnu psihološku važnost. „Za mnoge ljude zaposlenje je od psihološki krucijalne važnosti, iznad i više od zarade, od novca“ (Toffler, 1981, str. 373). Savremena tehnologija ljudima oduzima zaposlenje, smanjuje perspektivu uključivanja u društvenu podjelu rada. Osim toga, mašine i sofisticirana tehnologija pred ljude stalno i iznova postavljaju zahtjev za usavršavanjem i učenjem. Piter Henkok upozorava da postoji „očigledan patološki strah od mašina kao čudovišta“ (Hancock, 2009, str. 61). Samo manji broj mladih ovaj strah osjeća kao izazov i uspješno pliva u talasu modernih spoznaja i tehnoloških inovacija, dok većina ostaje na margini tih trendova, izolovana i isključena. U ovom istraživanju nas zanima koliko mladih ne osjeća strah od savremenih tehnoloških i društvenih promjena, a koji dio populacije ima izražen strah od tih promjena.

Istraživanje je pokazalo da je frustracija na radnom mjestu povezana sa antisocijalnim ponašanjem (Spector, 1997). Šta možemo očekivati od mladih koji još nisu zasnovali radni odnos, a studiraju uz pretpostavku da neće imati zaposlenje kada završe? Jedno istraživanje daje posredan odgovor na ovo pitanje. Dvije su reakcije očekivane: okriviti druge i razvijati osjećaj bijesa (Quigley & Tadeschi, 1996). U uslovima kada je pitanje zasnivanja radnog odnosa izvan njihove moći i kontrole, mladima ostaje da okrive druge za to, da odgovore traže u društvenoj krizi, nepravdi i slabostima sistema u kome žive. Pored toga, nemoćni da ostvare kontrolu, mladi spontano raguju bijesom koji je vrlo često pritajen ili latentan. Potiskivanje ili prigušivanje bijesa uglavnom je posljedica straha, jer strah smanjuje nivo agresije (Ladd & Profilet, 1996). Ovo može rezultirati udruživanjem ljudi sa srodnim osjećanjima u negativno orijentisane socijalne grupe, na što je upozorio Alvin Tofler (1970). Upravo citat iz njegovog rada poslužio je za naš instrument koji mjeri futurološke vrijednosne orijentacije (FVO-skaler).

„Možemo zamisliti formiranje subkultura izgrađenih u aktivnostima širom svemira, holografski, uz kontrolu uma, u dubokookeanskom ronjenju, u podmornicama, uz kompjuterske igre i slično. Možemo čak na horizontu nazrijeti određeni antisocijalni kult ljenčarenja – čvrsto organizovane grupe ljudi koji žele razoriti radnu strukturu društva, ne zbog materijalnog interesa, nego čisto iz 'sporta' koji bismo mogli nazvati 'rasturanje sistema' – kakav razvoj nagovještavaju filmovi *Dafi* i *Afera Tomasa Krovna*“ (str. 288).

Nakon ovog i drugih citata studentima smo postavili niz tvrdnji, na koje su oni odgovarali skalom Likertovog tipa. Jedna od tih tvrdnji glasi: *Ja sam za ljenčarenje, a „rasturanje sistema“ mene ne zanima*. U testu su postavljene i stavke koje direktno mjere strah kao i sklonost mladih da reaguju odgovorno ili prebace odgovornost na druge. Osnovni cilj je bio saz-

nati da li postoji strah od promjena i kako mladi vrednuju stvarnost i sredinu u kojoj žive kao i kako vide svoju i perspektivu zajednice.

Metod

Polazne hipoteze

Dvije osnovne hipoteze predstavljaju polazište u ovom istraživanju. Prva, da kod studenata prosvjetnog usmjerenja možemo prepoznati određenu dozu straha koji je vezan za njihovu opservaciju vlastite budućnosti, posebno u kontekstu promjena koje stižu sve brže i brže. Druga, studenti se različito orijentišu prema prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, jedni su orijentisani prema budućnosti, a drugi prema sadašnjosti, a većini prošlost nije primarna orijentacija.

Evidentno je da savremena učeća civilizacija donosi inovacije koje svakodnevno mijenjaju život čovjeka (Toffler, 1981). Kako se mladi ljudi, pred kojima je budućnost, osjećaju u poplavi tih promjena u stvarnosti koja ubrzava protok vremena, koja se ubrzano odvija pred njihovim očima? Da li se plaše ili se osjećaju kao riba u vodi? Ako možemo razlikovati, odnosno identifikovati mlade ljude koji se plaše tih promjena, s jedne strane, i one koji promjene osjećaju kao izazove i uživaju u osvajanju tih izazova, s druge strane, tada možemo saznati i to šta motiviše i vodi jedne i druge, a potom iskustva uspješnih prenijeti na one druge, a strahove onih koji se plaše promjena redukovati i osposobljavati ih da savladaju svoje brige i probleme.

Na Balkanu vlada tradicija po kojoj su ljudi snažno vezani za zemlju, za rodnu grudu, odnosno za svoju prošlost. Ovu vezanost za korijene Oswald Špengler naziva „biljolikim u čovjeku“ (Spengler, 1922, crp. 546). Ponekad je veličanje prošlosti i forsiranje načina života predaka zapravo bijeg od sadašnjosti, bijeg od stvarnosti. Ako zaboravimo prošlost, nećemo imati orijentaciju za budućnost, međutim, prošlost ne može biti cilj. Teoretski i praktično moguće je restaurisati način života iz prošlosti, ali to znači odricanje od modernizacije. Naš poznati profesor Petar Mandić jednom prilikom je rekao: „Ne možemo ići u budućnost okrenuti leđima“. Alvin Tofler govori o tri budućnosti: a) vjerovatnoj (probable), b) mogućoj (possible) i c) željenoj (preferable) budućnosti (Toffler, 1970, str. 458). Kako su opredijeljeni naši studenti: za prošlost, sadašnjost ili budućnost? To je drugo istraživačko pitanje koje ovdje postavljam i na koje želim odgovoriti statističkim podacima.

Dvije hipoteze postavljene u ovom istraživanju doprinose odgovoru, ali ne iscrpljuju u potpunosti pitanje: da li na uzorku koji smo snimali studenti smatraju da su gospodari svoje sudbine. Drugim riječima, da li će odgovori na pitanja postavljena u hipotezama ovog istraživanja doprinijeti teoriji po kojoj je svako gospodar svoje sudbine?

Istraživački dizajn

Za metodološki korektne odgovore bili su nam potrebni kvalitetni instrumenti koji mjere dvije ključne varijable: strah od budućnosti i preferencije orijentacija na prošlost, sadašnjost i budućnost. Takve instrumente ne nudi savremena literatura, pa je bilo nužno konstruisati i baždari: a) FVO-skaler (Futurološke vrijednosne orijentacije) i b) SOB-Skaler (Strah od budućnosti). Svaki student je dobrovoljno odgovarao na postavljena pitanja tako što je na listu za odgovore zaokruživao svoje procjene u odnosu na tvrdnje koje je čitao testator. Ritam postavljanja pitanja omogućio je da se odgovori daju brzo i iskreno, a ispitanik kome nešto ne bi bilo jasno mogao je dići ruku i postaviti pitanje tokom testiranja. Ovakvih prekida nije bilo ni u jednoj grupi jer su u prethodnom baždarenju ukonjene sve nejasnoće. Prije

popunjavanja listova za odgovore studenti su detaljno upućeni u skale procjene koje će popunjavati jer im je skala Likertovog tipa odranije bila poznata, ali Olport-Vernonova skala nije. Pokazalo se da su oni vrlo brzo shvatili ovu skalu i da je primjena tekla vrlo glatko i bez zadržke. Studenti su posebno bili zainteresovani za citate koji su poslužili za fokusiranje na grupu pitanja koja slijede nakon citata. To su iskazali pitanjima koja su postavljali nakon popunjavanja instrumenata.

Nakon popunjavanja instrumenata svi podaci obrađeni su statističkim programom SPSS 15 Statistica for Windows. Ovdje se radi o servej istraživanju u kome se ukrštaju različite varijable. Ova ukrštanja donijela su korisna saznanja i odgovore na postavljene hipoteze kao i na niz konkretnih pitanja koja idu uz te hipoteze. Takvo pitanje je da li porodični socijalno ekonomski status ima veze sa strahom od budućnosti i sa opredijeljenošću mladih za prošlost, sadašnjost i budućnost. Drugo takvo pitanje je kakva je veza prosječnog uspjeha na studiju i straha od budućnosti? Sljedeće pitanje je bilo da li jedna od tri orijentacije, na prošlost, sadašnjost ili budućnost, predodređuje uspjeh studenata na ispitima? Četvrto pitanje je da li postoji generacijska razlika u strahu od budućnosti između studenata prve, druge, treće i četvrte godine studija? Razliku među polovima ovdje nije bilo moguće zahvatiti jer uzorak nije ujednačen po polu. To je ujedno i jedna od slabosti ove studije, ali je to problem za novo istraživanje. Dakle, na istraživačke hipoteze izvedeni su statistici koji daju pouzdane odgovore, a uz njih je zahvaćeno još niz tangenčnih pitanja koja doprinose razjašnjenju istraživanog fenomena.

Instrumenti

U istraživanju su korištena dva instrumenta i jedan protokol: a) FVO-skaler (Futurološke vrijednosne orijentacije), b) SOB-skaler (Strah od budućnosti) te c) Protokol za prikupljanje podataka o studentima.

FVO-skaler (Futurološke vrijednosne orijentacije) ima 28 stavki ili ajtema i mjeri opredijeljenost studenata za prošlost, sadašnjost i budućnost. Zasnovan je na dva teoretska polazišta. Na instrumentu „Studija vrijednosti“ (Allport, Vernon, and Lindzey, 1960) i Šprangerovoj tipologiji vrijednosti (Spranger, 1922). Iz instrumenta Gordona Viljem Olporta preuzeo sam skalu prinudnog izbora koja ima četiri opredjeljenja: ako je ispitanik odgovorio da se slaže, na opciju *da* dodjeljuje tri boda, ako se ne slaže, tada tri boda idu na *ne*, a ako se više slaže nego što ne slaže, tada na odgovor *da* daje dva boda, a na odgovor *ne* jedan bod, i obrnuto, ako se više ne slaže nego što slaže tada na odgovor *ne* daje 2 boda a na odgovor *da* jedan bod. Sve u svemu, za svako pitanje ispitanik je imao na raspolaganju tri boda koja je mogao rasporediti prema navedenom kriterijumu. Pokazalo se da ovu skalu studenti lako savladaju i rado koriste. Šest tipova vrijednost Eduarda Sprangera u FVO-skaler ugradio sam preko citata koje sam pažljivo izabrao iz djela poznatih autora tako da sve vrijednosti budu zastupljene u opredjeljivanju ispitanika za prošlost, sadašnjost ili budućnost. FVO-skaler je instrument vlastite izrade konstruisan tako da se ispitanici putem prinudnog izbora opredjeljuju za prošlost, sadašnjost ili budućnost. Baždarenje je izvršeno testiranjem ortogonalnosti subtestova izračunavanjem Kendalovog tau indeksa i testiranjem razlika između opredjeljenja ispitanika za prošlost, sadašnjost ili budućnost (Tabela 1). Cilj je bio ustanoviti da li FVO-skaler dobro razdvaja ove tri orijentacije, mada je jasno da nisu svi ispitanici jednoznačno opredjeljeni za jednu od tri orijentacije, da postoje i oni koji su istovremeno za prošlost i za budućnost. Pošto se radilo o testu prinudnog izbora, moglo se očekivati da će instrument FVO-skaler dobro razdvojiti ispitanike s obzirom na njihova opredjeljenja. To je pokazao Pirsonov hi-kvadrat test jer su sve tri razlike značajne na nivou 0,001 (Tabela 1). Kendalov

tau je pokazao značajnu ortogonalnost između dva subtesta, ali između prošlosti i budućnosti postoji mala ($\tau = 0,12$, značajno na nivou 0,05; Tabela 1) korelacija koja upućuje na to da

Tabela 1: Podudarnosti i razlike u opredjeljivanju studenata za prošlost, sadašnjost i budućnost

Opredjeljenje	Prošlost	Sadašnjost	Budućnost
Prošlost	–	297,37***	533,88***
Sadašnjost	-0,43**	–	649,31***
Budućnost	0,12*	-0,68**	–

Napomena: * Korelacija značajna na nivou 0,05; ** Korelacija značajna na nivou 0,01; *** Korelacija značajna na nivou 0,001; Vrijednosti ispod dijagonale predstavljaju Kendalov tau (τ); Vrijednosti iznad dijagonale predstavljaju Pirsonov hi-kvadrat (χ^2).

jedan broj studenata svoju budućnost vezuje za prošlost, da budućnost vrednuje tako što jednim manjim dijelom uzima u obzir prošlost. Ovo je normalan odnos, a veličina korelacije nam ukazuje da možemo zadržati tezu da FVO-skaler dobro razdvaja opredjeljenost ispitanika za prošlost, sadašnjost ili budućnost.

SOB-skaler (Strah od budućnosti) je drugi instrument izrađen za ovo istraživanje. Ima 32 stavke u inicijalnoj formi i 17 u finalnoj. Mjeri strah od budućnosti. Teoretsko polazište za ovaj instrument je teza Alvina Tofflera (Toffler, 1970, 1981) da promjene stižu sve brže i da se ljudi sve više plaše tih promjena. Instrument je konstruisan tako što su izdvojeni citati o najnovijim naučnim otkrićima i o vizijama novih otkrića, a nakon citata uslijedile su tvrdnje na koje su ispitanici odgovarali skalom Likertovog tipa od 1 = *nimalo se ne slažem* do 5 = *potpuno se slažem*. Na primjer, nakon jednog citata o tome kako su istraživači na Oksfordu uspjeli svjetlosnim signalima gađati mozak muha i usaditi im strah od određenih mirisa, ispitanicima su ponuđene četiri tvrdnje poput ove: *Da, i nas sa televizije svaki dan bombarduju vijestima koje na sve ljude, pa i na mene, djeluju frustrirajuće, jer ne donose nikakvu dobru viziju budućnosti*. Ukoliko se ispitanik složi sa ovom tvrdnjom, jasno je da se plaši budućnosti, ma koliko da je tačno da televizija prenosi veliki broj takvih vijesti. Nakon baždarenja, pokazalo se da ovaj instrument odlično mjeri strah od budućnosti. Baždarenje prve verzije instrumenta sa 32 ajtema dalo je visok Kronbah-alfa koeficijent ($\alpha = 0,79$), a nakon faktorizacije i smanjenja broja ajtema na 17 Kronbah-alfa je porastao na $\alpha = 0,82$. Posebno je vrijedno to što je faktorizacija SOB-skalera izdvojila tri komponente koje ukazuju na strukturu straha od budućnosti: 1) meta-budućnost ili razmišljanje o budućnosti, 2) globalni procesi i 3) ciljevi – preuzimanje odgovornosti.

Protokol za prikupljanje podataka o studentima nije baždaren jer je imao za cilj da evidentira: ime i prezime, studijsku grupu, prosjek ocjena tokom studija, godinu pohađanja studija, učešće studenata u slobodnim aktivnostima te stručnu spremu i zanimanje roditelja. Ovi podaci su poslužili kao neutralne varijable i veoma dobro koristili za ukrštanje sa strahom od budućnosti i futurološkim orijentacijama studenata kao mjerenim ili opserviranim varijablama.

Uzorak

Uzorkom je obuhvaćeno 200 studenata pedagogije i učiteljskog smjera sa područja Banjalučke regije. Nakon popunjavanja instrumentarija, odbačeno je 11 sstavki zbog nepotpunih odgovora, tako da je u uzorku za obradu ostalo 189 studenata, od čega su 14 muških i 175 ženskih. Dakle, uzorak nije ujednačen po polu tako da po ovom kriterijumu nisu

vršena statistička izračunavanja. Dob studenata je bila između 19 i 24 godine života, i to: 19 godina = 10 studenata, 20 godina = 59 studenata, 21 godina = 37 studenata, 22 godine = 32 studenta, 23 godine = 27 studenata i 24 godine = 24 studenta. Svi ispitanici su studenti na Filozofskom fakultetu u Banjoj Luci (BiH), ali treba napomenuti da je većina njih iz gradova i mjesta izvan studiranja, a da je manji broj iz grada Banja Luka. Svojom veličinom i rasponom dobi uzorak reprezentuje populaciju studenata u Republici Srpskoj, ali ne i po kriterijumu pola. Istraživanje je obavljeno u julu mjesecu 2010. godine.

Rezultati istraživanja

Strah od budućnosti smo mogli registrovati u rasponu od 1 = ne postoji strah od budućnosti do 5 = potpuni strah od budućnosti. Raspon varijacije bio je između 1,24 i 3,88, što znači da je bilo moguće registrovati vrlo mali strah i strah koji ima skalnu vrijednost *pretežno*. U okviru tog raspona razvrstao sam tri grupe studenata, od onih koji se *neznatno* plaše budućnosti, i onih koji se *umjereno* plaše budućnosti do onih koji se *iznadprosječno* plaše budućnosti (Tabela 2).

Tabela 2: Tri kategorije strah od budućnosti

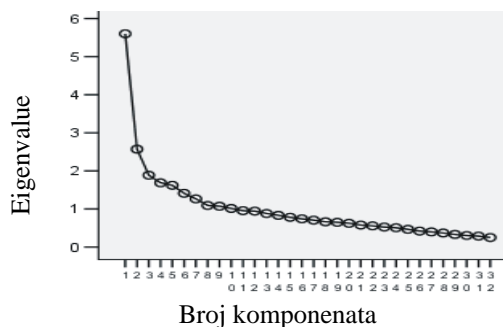
Kategorija	Kriterijum	N	%	M	SD
Neznatno se plaše budućnosti	$\leq 2,01$	30	15,87	1,80	0,20
Prosječno se plaše budućnosti	2,02–3,06	134	70,90	2,54	0,29
Iznadprosječno se plaše budućnosti	$\geq 3,07$	25	13,23	3,43	0,23
T o t a l		189	100	2,54	0,52

Na svih sedamnaest pitanja, koliko smo uzeli u obradu nakon drugog baždarenja SOB-skamera, pronašli smo jedan broj studenata koji se na nekim pitanjima izjašnjavaju skalnom stavkom 5, što je značilo da se maksimalno plaše da bi to u budućnosti moglo biti ostvareno, ali ni jedan student nije imao skalnu vrijednost 5 kao prosjek. U Tabeli 2 uneseni su prosjeci skorova svakog ispitanika na SOB-skaleru i možemo reći da nešto više od 13% studenata ima iznadprosječan strah od budućnosti. Sa ovom grupom studenata treba raditi u savjetodavnom razgovoru i terapijskom tretmanu jer možemo pretpostaviti da im taj strah u budućnosti ne može donijeti ništa dobro. Prosječan strah od budućnosti kreće se između skalnih vrijednosti *malo* i *osrednje*, a odnosi se na preko 70% studenata. Možemo pretpostaviti da je normalno da se ljudi plaše budućnosti, ali isto tako da je niži nivo ovog straha korisniji, odnosno, da viši nivo straha stvara i veće smetnje u sučeljavanju sa izazovima budućnosti. Ovo posebno vrijedi kada znamo da strah izaziva demotivaciju, povlačenje i izbjegavanje aktivnosti (Ladd & Profilet, 1996).

Nakon saznanja o tome da među studentima možemo registrovati strah od budućnosti, zanimljivo pitanje je kakva je struktura tog straha, drugim riječima, čega se to studenti plaše u budućnosti. Odgovor na ovo pitanje najbolje će nam dati faktorizacija instrumenta SOB-skamera jer ćemo time saznati salijentnost ili istaknutost pojedinih varijabli grupisanih u faktore i to po redu važnosti (Tabela 3). Nakon što je inicijalna verzija SOB-skamera sa 32 ajtema podvrgnuta rotaciji po Kajzerovom kriterijumu, trebalo je odrediti koliko faktora uzeti u obradu. Pogodna mjera za to je Katelov test odrona (šire: Suzić, 2007, str. 201) po kome grafički prikazane faktore presijecamo na mjestu gdje bi prestao odron, slikovito rečeno, gdje bi kamenje prestalo da se kotrlja (Grafikon 1). Sada nas zanima koliko varijanse objašnjavaju ova tri faktora. Objasnjeno je 50,49% varijanse što može zadovoljiti osnovne kriterijume suđenja o fenomenu koji mjerimo instrumentom. Nakon uklanjanja 15 ajtema koji su isključe-

ni Katelovim testom, 17 preostalih ajtema ponovo je podvrgnuto rotaciji, a Kajzerov varimaks test normalizacije zadržao je tri faktora.

Grafikon 1: Katelov test odrona za ekstrakciju broja faktora

Prvih deset ajtema u Tabeli 3 predstavlja primarni faktor koji bismo mogli nazvati *meta-budućnost* ili *razmišljanje o budućnosti*. Drugi faktor, koji čine četiri ajtema, mogli bismo

Tabela 3: Faktori koji primarno objašnjavaju strah od budućnosti

Pitanje (ajtem)	Komponenta – faktor
Dešava mi se da se uplašim kada razmišljam kakve sve promjene i kojom brzinom stižu u budućnosti.	0,78
Ako razmišljam o budućnosti i promjenama koje dolaze, teško zaspim.	0,77
Postajem nervozan i nesiguran kada razmišljam o budućnosti.	0,66
Drugi ljudi se ne plaše budućnosti, ali ja nisam siguran. Ove promjene me zbunjuju i zamaraju.	0,66
Kada mislim o dalekoj budućnosti, zavrti mi se u glavi, a ponekd me i zaboli glava.	0,64
Brzina kojom budućnost donosi novine djeluje na mene da mi život izgleda beznađežan.	0,64
Osjećam kako me podilaze žmarci kada mislim o budućnosti.	0,58
Zbunjen sam i nervozan kada treba da donesem dugoročnu odluku.	0,57
Nerado razmišljam o svojim dugoročnim ciljevima jer me to uznemirava i razdražuje.	0,47
Kada pomoslim kako brzo stiže budućnost ja se prepadnem.	0,47
Novim otkrićima u evoluciji čovjek se umiješao u posao stvoritelja. Plašim se da bi to moglo dovesti do čovjekovog samouništenja.	0,75
Da, čovječanstvo je dostiglo zrelost djeteta od deset godina, a ima atomsku bombu! Ova činjenica brine svakog razumnog čovjeka, pa i mene.	0,70
Mene nervira i pomalo plaši ova stalna trka za novcem.	0,64
Ptičji i svinjski grip, novi virusi, nove bakterije – možda će u skoroj budućnosti većina ljudi na planeti Zemlji pomrijeti od novih bolesti?	0,57
Volim da planiram svoju budućnost, a posebno se dobro osjećam kada razmišljam o dugoročnim ciljevima. ®	0,73
Kada razmišljam o budućnosti, osjećam se raspoložen i srećan ®	0,66
Čovjek sam kreira svoju budućnost, a ako je kreira, zašto da je se plaši? ®	0,49

Napomena: Ajtemi označeni sa ® obrću se u konačnom izračunavanju; Metod ekstrakcije je Analiza glavnih komponentata; Metod rotacije je Varimaks sa Kajzerovom normalizacijom.

nazvati *globalni procesi* jer je u osnovi strah od procesa koje osoba ne može kontrolisati, a dolaze sa globalnog nivoa. Treći faktor sastavljen od tri pitanja ili ajtema možemo nazvati: *vlastiti ciljevi i preuzimanje odgovornosti*. Svaki od ovih faktora vrijedi posebno komentarisati i analizirati, ali ovdje ću dati najkraću opservaciju zbog ograničenog prostora.

Zašto bi se studenti plašili *razmišljanja o budućnosti*? Osnovni razlog ili osnov ovog straha bilo bi to da promjene koje stižu sve više izmiču kontroli, a savremena tehnologija traži permanentno učenje i usavršavanje ne ostavljajući čovjeku vremena da se opusti jer postoji stalna opasnost da pojedinac ostane zastario, da nije in ili u trendu. Stižu nova tehnološka rješenja koja su do juče bila u sferi naučne fantastike, a danas su realnost. Takva rješenja su nanotehnologija, hologramsko učenje, biočipovi i bioračunari, novi izvori energije, nova rješenja u transportu i slično. Već danas možemo konstatovati da ogroman broj ljudi koristi samo mali procenat mogućnosti koje im nudi savremena tehnologija. Na primjer, koliko ljudi danas koristi sve mogućnosti koje im nudi mobilni telefon koji svakodnevno nose sa sobom? Sve ovo kod jednog broja ljudi može generisati strah, a analiza glavnih komponenti izvedena faktorizacijom 32 stavke SOB-skalera pokazala je da su u prvom planu tog straha kod studenata razmišljanja o budućnosti. Ako se studenti plaše razmišljati o budućnosti, tada možemo očekivati da su orijentisani na prošlost ili sadašnjost, a da li je tako vidjećemo u statističkoj obradi podataka vezanih za narednu hipotezu.

Globalni procesi koji donose nova otkrića u genetici, nova oružja za globalno uništenje, nove viruse i bolesti kao globalne epidemije i stalnu trku za novcem, predstavljaju drugi faktor koji generiše strah kod studenata. Ovo su komponente straha za intelektualce jer je vjerovatno da čovjek koji puno ne čita i ne informiše se o globalnim procesima i nema ovakve brige i strahove. To najviše govori o odgovornosti naših studenata, o tome da su oni dostigli nivo svijesti globalnog poimanja svijeta i stvarnosti oko sebe.

Preuzimanje odgovornosti i postavljanje vlastitih ciljeva predstavlja izazov za mlade ljude u dobi od 19 do 24 godine života kakav je slučaj u uzorku studenata ovog istraživanja. To je treći faktor koji generiše strah naših studenata a u osnovi mu je samostalno planiranje vlastite budućnosti, izvođenje dugoročnih ciljeva i preuzimanje odgovornosti za njih. Vrijeme vezanosti potomaka za roditelje najduže je kod najrazvijenijih sisara, a kod ljudi se to vrijeme iz generacije u generaciju produžava. To posebno vrijedi za balkanske narode kod kojih je veza potomaka sa porodičnom zajednicom sve do industrijalizacije, koja je ovdje stigla relativno kasno, bila vrlo snažna a često i doživotna.

Druga hipoteza u ovom istraživanju glasila je: studenti se različito orijentišu prema prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, jedni su orijentisani prema budućnosti, a drugi prema sadašnjosti, a većini prošlost nije primarna orijentacija. Pošto instrument FVO-skaler (Futurološke vrijednosne orijentacije) metodološki dobro razdvaja ove tri orijentacije studenata, zanima nas koja od tih orijentacija je najistaknutija a koja neznatno zastupljena (Tabela 3).

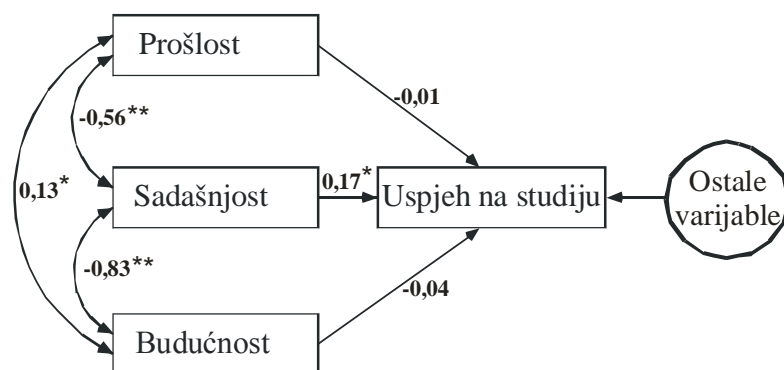
Tabela 3: Futurološke orijentacije studenata

Kategorija opredijeljenosti	f_o	%	f_t	χ^2	p
Prošlost	1	0,53	47,3		
Sadašnjost	77	40,74	47,3		
Budućnost	43	22,75	47,3		
Neopredijeljeni	68	35,98	47,3		

Studenti su se najviše opredijelili za sadašnjost (40,74%), a za budućnost je opredijeljen svaki peti student (22,75%). Zanimljivo je da 35,98% studenata nije opredijeljeno jer su vrijednosno vezani prvenstveno za sadašnjost i budućnost ili za prošlost i budućnost. Najzanimljiviji podatak je da smo našli samo jednog studenta koji je nedvosmisleno opredijeljen za prošlost. Dakle, među studentima postoji razlika u opredjeljivanju za prošlost, sadašnjost i budućnost ($\chi^2 = 73,50$ što je uz tri stepena slobode značajno na nivou 0,001). Ovim možemo prihvatiti drugu hipotezu, a konsekvence te spoznaje su višestruke. Prvo, iako je Balkan poznat po svome tradicionalizmu, mladi ljudi su više opredijeljeni za moderni život, za sadašnjost i budućnost. To ne znači da mladi ne žele uvažavati i poštivati svoju tradiciju, ali znači da oni ne žele živjeti u prošlosti. Drugim riječima, ne možemo od mladih očekivati da napuste savremenu tehnologiju i vrata se feudalnoj tradiciji svojih predaka. Drugo, zanimljivo je da se samo nešto malo više od petine mladih opredjeljuje za budućnost (22,75%). Možemo očekivati da studenti planiraju budućnost, da rado razmišljaju o budućnosti, a ne da njih više od 40% razmišlja o sadašnjosti i najčešće ne želi razmišljati o budućnosti. To možemo objasniti društvenom situacijom u kojoj nema zaposlenja za većinu onih koji završe fakultet, društvom u kome se čak dovoljno i ne cijeni stručnosti i ekspertske znanje. Treće, veliki procenat mladih nije opredijeljen za jednu od tri orijentacije, za prošlost, sadašnjost ili budućnost (35,98%). Ovdje ne možemo reći da se radi o konfuziji ili zbunjenosti tih studenata jer je moguće da trezveno razmišljanje podrazumijeva uvažavanje sve tri orijentacije. Ovdje nam treba novo istraživanje koje bi produbljeno zahvatilo ovaj fenomen i na osnovu koga bismo dobili metodološki kvalitetne odgovore na pitanje da li je istovremena opredijeljenost za prošlost, sadašnjost i budućnost, za sve tri ili dvoje opcije, psihološki zdravija i pedagoški opravdanija nego orijentacija na jednu od tri opcije.

Sljedeće zanimljivo pitanje je kako orijentacije na prošlost, sadašnjost ili budućnost utiču na uspjeh studenata tokom studiranja. Odgovor na ovo pitanje daće nam multipla regre-

Grafikon 2: Regresiona analiza uticaja futuroloških orijentacija na uspjeh u studiju

Napomena: * Korelacije značajne na nivou 0,05; ** Korelacije značajne na nivou 0,01; Na ravnim strelicama uneseni su beta koeficijenti.

sija (Grafikon 2) putem koje ćemo saznati koja od ovih orijentacija najviše predodređuje uspjeh tokom studija. Za grafički prikaz ove regresije najbolje je koristiti AMOS (Bacon i saradnici, 2010) kojim se grafički predstavlja odnos prediktorskih i zavisne varijable. Kako vidimo na Grafikonu 2, orijentacija studenata na sadašnjost najviše predodređuje uspjeh na studiju. Ovaj uticaj nije veliki, ali je statistički značajan ($\beta = 0,17$; značajno na nivou 0,05). Ovo je novo

saznanje jer do sada nema istraživanja koja se bave pitanjem koliko orijentacije studenata na prošlost, sadašnjost ili budućnost utiču na akademsko postignuće. Moglo se očekivati da će orijentacija na sadašnjost značajno predodređivati uspjeh studenata na studiju, ali isto tako, za očekivati je da i orijentacija na budućnost još značajnije predodređuje uspjeh tokom studiranja jednostavno zato što studij i služi za sticanje kompetencija koje će se primjenjivati u budućem profesionalnom radu.

Naučni oprez a i istraživačka sistematičnost opredijelila me je da ukrstim neutralne varijable sa strahom od budućnosti kao zavisnom varijablom. Pokazalo se da studenti druge godine studija imaju najniži nivo straha od budućnosti ($M = 2,20$) ali to ne možemo objasniti

Tabela 4: Analiza varijanse neutralnih varijabli i straha od budućnosti

Varijabla	Strah od budućnosti				
	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>F</i>	<i>p</i>
Godina studija:					
Prva	101	2,55	0,48		
Druga	28	2,20	0,50		
Treća	31	2,83	0,45		
Četvrta	29	2,54	0,55		
Total	189	2,54	0,52	8,31	0,001
Aktivnost u sekciji:					
Da	57	2,44	0,53		
Ne	132	2,59	0,51		
Total	189	2,54	0,52	3,06	0,082
Stručna sprema roditelja:					
Osnovna škola	73	2,63	0,51		
Srednja škola	95	2,54	0,49		
Viša škola	5	1,99	0,55		
Visoka stručna sprema	16	2,34	0,54		
Total	189	2,54	0,52	3,57	0,015

drugačije osim time da su studenti druge godine opušteni jer su već savladali početne brige oko studiranja, konstatovali da mogu uspjeti na studiju, a posao ih još ne zabrinjava jer do kraja studija imaju još dvije ili tri godine studiranja. Postoji razlika u nivou straha od budućnosti među studentima različitih godina studiranja ($F_{(3)} = 8,31$; značajno na nivou 0,001; Tabela 4), ali tu razliku ne možemo objasniti životnom dobi, jer bi za dob kao kriterijum trebalo longitudinalno istraživanje i praćenje istih osoba tokom sve četiri godine studiranja. Zato je ovdje prihvatljivije tu razliku objasniti varijacijom unutar uzorka, odnosno time da je druga godina studija zapravo godina konsolidacij i opuštanja studenata. Ovdje bi, naravno, dobro došlo novo ili ponovljeno istraživanje kojim bismo saznali da li se isti fenomen može opetovano registrovati.

U ovom istraživanju se pokazalo da nema razlike u strahu od budućnosti između studenata koji su uključeni u sekcije ili slobodne aktivnosti u odnosu na one koji nisu uključeni ($F_{(1)} = 3,06$; nije statistički značajno; Tabela 4). Ovdje smo mogli očekivati da su oni koji sudjeluju u sportskim aktivnostima, u horu ili nekoj drugoj slobodnoj aktivnosti manje zabrinuti za svoju budućnost, ali pokazalo se da nije tako. Stručna sprema roditelja, pokazalo se da ima veze sa strahom od budućnosti studenata jer postoji razlika među studentima po ovom pitanju ($F_{(3)} = 3,571$; značajno na nivou 0,05; Tabela 4). Pregledom aritmetičkih sredina u Tabeli 4 vidimo da je strah od budućnosti više izražen kod studenata čiji roditelji imaju osnovnu i srednju školu. Ovo možemo objasniti i prihodima u porodici jer je u BiH uobičajno

jeno da ljudi sa nižim kvalifikacijama imaju manja primanja. Vjerovatno su i očekivanja roditelja prema ovim studentima veća što povećava i njihovu odgovornost.

Zaključna diskusija

Studiranje predstavlja kraj školovanja, to je kruna višegodišnjih napora jedne osobe, rezultat zalaganja, nade, aspiracija i planova koji se ostvaruju tokom odrastanja uz samostalnu aktivnost pojedinca i manje ili više izraženu podršku okoline. Tradicionalno shvatanje je da diploma predstavlja kraj muka i napora, da na svojevrsan način donosi oslobađanje od učenja jer sa njom završava školovanje. To je u tradicionalnom obrazovanju najvećim dijelom istina, ali ako znamo da živimo u učećoj civilizaciji XXI vijeka u kojoj je cjeloživotno učenje uslov sreće, tada je jasno da proces obrazovanja moramo povezati sa sadašnjošću i budućnošću onih koji uče, đaka i studenata. „Jasno je da je sreću najbolje vidjeti kao proces, radije nego kao cilj ili stvar po sebi“ (Hancock, 2009, str. 138). Učenje i studiranje bi trebalo studentima donositi svakodnevnu radost i sreću, a ne strah i brigu. U ovom istraživanju na uzorku od 189 studenata pokazalo se da nije tako, da naše studente više brine budućnost nego što ih raduje učenje i spoznaja. Budućnost je pred simedonijskim kulturama (Suzić, 2008a), a istraživanje je pokazalo da učenike možemo motivisati da s radošću uče čak i besmislene sadržaje (Suzić, 2008b). U budućnosti se već sada jasno naziru obrisi nove škole, novog načina učenja i usavršavanja čovjeka. Naše škole i fakulteti su još uvijek više okrenuti prošlosti nego budućnosti.

U ovom istraživanju sam pošao od dvije teze: da ubrzane promjene donose strah od budućnosti čak i studentima, te da je među studentima moguće razlučiti one koji su opredijeljeni da razmišljaju o budućnosti i sadašnjosti, a da prošlost nije njihova dominantna okupacija. Obje hipoteze su potvrđene, a doprinos tih saznanja je vrlo značajan za socijalne nauke i pedagošku praksu. Prvi doprinos je u tome što je ovo do sada neistražen fenomen i što se ovdje radi o novim spoznajama koje same po sebi otvaraju niz novih problema za istraživanje, što sam ovdje konkretno i predložio. Drugo, činjenica da se preko 80% studenata manje ili više plaši budućnosti trebala bi da zainteresuje roditelje ali i prosvjetni kadar na univerzitetu. Šta bi drugo pripremalo mlade za sretan život u budućnosti ako ne univerzitet? Smatram da bi radionice i tribine na kojima bi studenti razgovarali o budućnosti, o tome šta očekuju i šta ih plaši, dale rezultate na smanjivanju straha od budućnosti. To je, takođe, tema za novo istraživanje, a eksperimentalni dizajn bi bio metodološki najpogodniji.

Sljedeća stvar koju donosi ovo istraživanje je spoznaja da mladi nisu okrenuti prošlosti i da im prošlost nije primarna (Tabela 3). Ovo ne znači da ne uvažavaju i poštuju svoju prošlost, ali svoje ciljeve, aspiracije pa i strahove, ne vežu za prošlost. Ovo je korisna spoznaja za sve one koji iz ovih ili onih razloga žele da se dodvore mladima, da osvoje njihove simpatije ili ih izvedu na izbore. Pitanje je koliko studijski programi pedagoškog usmjerenja imaju u sebi futurističke vizije, a koliko su okrenuti tradicionalizmu i prošlosti. Ovo je takođe tema za novo istraživanje jer, ukoliko bi se pokazalo da studenti nastavničkog usmjerenja uče više za prošlost nego za budućnost, to bi predstavljalo apsurd koji treba što prije razriješiti.

Najatraktivniji, a možda i najvažniji sporedni nalaz ovog istraživanja je da između orijentacije na prošlost, sadašnjost ili budućnost, orijentacija na sadašnjost najviše preodređuje akademsko postignuće studenata (Grafikon 2; $\beta = 0,17$; značajno na nivou 0,05). To bi moglo značiti da se studenti orijentišu na aktuelne obaveze i da ne žele razmišljati o budućnosti ili vezivati svoju budućnost za svakodnevne obaveze. S druge strane, moglo bi značiti da im je važnije da ispunjavaju očekivanja roditelja ili okoline nego da rade na ostvarivanju projekcije vlastite uloge i profesije koju stiču studiranjem. Isto tako, moglo bi značiti da se jedan broj

studenta okupira aktuelnim obavezama zato što se plaši razmišljanja o budućnosti jer su svjesni da većina njih ne može dobiti zaposlenje. Ovo je još jedan problem za novo istraživanje.

Generalno gledano, ovaj rad je donio nekoliko novih spoznaja dragocjenih za socijalne nauke i pedagošku praksu, ali je otvorio niz pitanja koja treba razriješiti i dalje istražiti. Osim toga, najveće metodološko ograničenje mu je veličina i struktura uzorka, što se lako može razriješiti u ponovljenom istraživanju. Poznato je da jedno istraživanje naučno vrijedi ukoliko je njegov prikaz omogućio obnavljanje istraživanja tako da novootkrivene spoznaje mogu biti ponovo dokazane ili opovrgnute. Osim toga, istraživanje uvijek u principu otvara nove probleme i fenomene za nova istraživanja. Ovdje sam se potrudio da ispunim upravo te kriterijume.

Literatura

- Allport, G. W., Vernon, P. E., & Lindzey, G. (1960). *A study of values*. Boston: Houghton and Mifflin.
- Bacon, L. i saradnici (2010). Using AMOS™ for structural equation modeling in market research. www.spss.com/worldwide, Očitano: 13. 08. 2010.
- Hancock, P. A. (2009). *Mind, machine and morality: Toward a philosophy of human-technology symbols*. Farnham, GB: Ashgate.
- Holland, J. H. (1992). *Adaptation in natural and artificial Systems*. Cambridge: MIT Press.
- Kahn, H., Brown, W. i Martel, L. (1976). *Slijedećih 200 godina*. Zagreb: Stvarnost.
- Klein, G. (2007). Flexecution as a paradigm for replanning. *IEEE Intelligent Systems*, September/October, 79–83.
- Ladd, G. W., & Profilet, S. M. (1996). The Child Behavior Scale: A teacher-report measure of young children's aggressive, withdrawn, and prosocial behaviors. *Developmental Psychology*, 32, 1008–1024.
- Лаш, К. (1996). *Побуна елита и издаја демократије*. Нови Сад: Светови.
- Quigley, B. M. & Tedeschi, J. T. (1996). Mediating effects of blame attributions on feelings of anger. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 22, 1280–1288.
- Servan-Schrieber, J. J. (1968). *Američki izazov*. Zagreb: Epoha.
- Spector, P. E. (1997). The role of frustration in antisocial behavior at work. In *Anti-Social Behavior in Organizations*. R. A. Giacalone & J. Greenberg (Ed.), pp. 1–17. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Spengler, O. (1922). *Der Untergang des Abendlandes: Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Spranger, E. (1922). *Lebensformen*. Halle: Niemeyer.
- Stewart, J. (2000). *Evolution's arrow: The direction of evolution and the future of humanity*. Canberra, Australia: The Chapman Press.
- Suzić, N. (2007). *Primijenjena pedagoška metodologija*. Banja Luka: XBS.
- Suzić, N. (2008a). Symhedonia a la diagnosi della qualità dell'insegnante in rapporto all'inclusione. *L'integrazione scolastica e sociale (Trento) – Vol 7*, 57–69.
- Suzić, N. (2008b). Can we motivate students to memorize senseless contents. U knjizi: A. Kozłowska, R. Kahn, B. Kožuh, A. Kingston, J. Mažgon (Eds.), *The role of theory and research in educational practice* (pp. 113–133). Grand Forks: University of North Dakota.
- Toffler, A. (1970). *Future shock*. New York: Bantam Books.

Toffler, A. (1981). *Future shock: The third wave*. New York: Bantam Books.